

**ƏLİYEVƏ XEYRANSA
QIYAS QIZI**
AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun
doktorantı

CURCİ ZEYDANIN “FƏRQANƏ GƏLİNİ” ROMANINDA XÜRRƏMİLƏR HƏRƏKATININ İNİKASI

İslamın gəlişindən sonra yaranmış Xilafətə tabe olan digər ölkələrdəki kimi, VII-X əsrlərdə Azərbaycanda da ümumislam mədəniyyəti inkişaf etmişdir. Belə ki, ərəb işğalı nəticəsində, Xilafətin tərkibinə qoşulmuş bütün ölkələrdə olduğu kimi, VII yüzilin əvvəllərindən Azərbaycanda rəsmi dövlət dili ərəb dili olmuşdur.

Tarixdən tanıdığımız ərəb xəlifələri Muaviyənin (661-680) və oğlu I Yəzidin (680-683) dövründə ərəblərin işğalları daha da şiddətlənmiş, əmin-amanlıq, firavanlıq pozulmuşdu. Xilafətin Azərbaycanda yeritdiyi işğalçılıq əməllərinə qarşı çıxmağın zamanı gəlib çatmışdı. Odur ki, xalqımızın igid oğullarından ibarət yeni mühafizəkar hərəkət- Xürrəmilər yarandı. Xürrəmilər hərəkəti həm siyasi, həm də dini hərəkət olmuşdur. Xürrəm” əslən fars sözü olub, ərəbləşdirilmişdir. Onun mənası yaxşılıq, fəaliyyət və sevinc deməkdir.

Tanımış şərqşünas alim Z.M. Bünyadov bu haqda yazır: “Xürrəmilər hərəkəti Azərbaycanın Ərəb Xilafətinin tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycanda baş vermiş xalq hərəkətidir. Bu xalq hərəkəti sonralar Gilan, Mazandaran, Luristan və İranda da geniş yayılmışdır. Xürrəmilər hərəkətinin rəhbəri Cavidan ibn Sührək, daha sonra isə Babək (798- 838) olmuşdur” [1, s. 5].

Mənbələrin birində oxuyuruq: “Xürrəmilər hərəkətinin başçısı, Bəzz qalasının hakimi Cavidan ibn Sührək təsadüfən rastlaşdığı Babək adlı bir gənci özü ilə Bəzz qalasına gətirir. Babək buradakı işlədiyi az bir vaxtda Cavidanın və yoldaşlarının böyük hörmət və rəğbətini qazanır. Belə ki, Cavidan Əbu İmranla toqquşmalarının birində həlak olarkən onun xanımı döyüşçülərin hamısını toplayaraq, Cavidanın vəsiyyətini çatdırır. Ərəb tarixçisi Məhəmməd ibn İshaq baş verənləri belə təsvir edir: “Döyüşçülər xanımdan soruşdular: “Nəyə görə ölümqabağı o, bunları özü bizə söyləmədi?” O cavab verdi: “Siz hərəniz bir kəndə səpələnmişdiniz. Əgər o hər birinizin ardınca çapar göndərsəydi, ərəblər bundan xəbər tutar və onun can üstə olmasından istifadə edərdilər. Buna görə də o, mənə tapşırırdı ki, sizi yığım, vəsiyyəti eşidəsiniz və əməl edəsiniz. “Kəndlilər dedilər: “Danış, sağ ikən biz ona tabe olmuşuq, öləndən sonra da onun iradəsinin ziddinə getməyəcəyik.” Dul qadın sözünə davam etdi: “Onun son sözləri budur: mən bu gecə ölməliyəm, ruhum bu gəncin, qulluqçumun (Babəki göstərdi) cisminə qovuşacaq. Mən rəhbərliyi ona vermək qərarına gəlmişəm. Kim buna qarşı çıxsın və mənim iradəmə zidd getsə, qoy ona lənət olsun”. Onda hamı bir ağızdan dedi: “Biz razıyıq”. O, hamını bir-bir çağıraraq dedi:

“Bir tikə çörək götür, suya batırıb ye və söylə: -Ey Babəkin ruhu, mən sənə əvvəllər Cavidanın ruhuna inandığım qədər inanıram. Sonra Babəkin əlini əlinə al, əyl və öp”. Hamı belə etdi. Bu hadisə 816-cı ildə baş verdi. Xürrəmilər icmasına rəhbərliyi qəbul etmiş Babək Cavidanın vəsiyyəti adlandırdığı müqəddəs vəzifəni elan etdi: xürrəmilər Babəkin rəhbərliyi altında “torpağa sahib olmalı, zalımları məhv etməli və məzdəkiliyi dirçəltməli” idilər” [8].

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqı islam dinini qəbul etməzdən əvvəl ərəb işğalçılarına qarşı uzun illər azadlıq mübarizəsi aparmışlar. Bu mübarizəyə dünya tarixində böyük sərkərdə və qüdrətli hökmdar kimi tanınan Babək Xürrəmi başçılıq edirdi. O, iyirmi ildən çox ərəb zülmünə, xilafət qoşunlarına qarşı qəhrəmancasına vuruşub. İşğalçılara qarşı olan bu hərəkət tarix elmində Xürrəmilər hərəkəti adı ilə tanınmaqdadır. Ərəbcə yazılmış orta əsr mənbələrində Azərbaycan sərkərdəsi Babək və Xürrəmilər haqqında yetərincə məlumat var.

Şərqi tarixi və ictimai-siyasi hadisələrinə əhəmiyyətli təsirə malik olmuş Xürrəmilər hərəkəti XVIII əsrdən başlayaraq istər ərəb, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi-tarixi əsərlərin başlıca mövzularından olmuşdur. Tanınmış Azərbaycan yazıçılarından Ənvər Məmmədخانlının “Siyrilmiş qılınc”, Səid Nəfisnin “Babək” əsərlərində məhz Xürrəmilər hərəkətinin başçısı Babəkə həsr olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi ərəb ədəbiyyatı tarixində də Əbu Təmmam, əl-Buhturi, əz-Zəyyat, əl-Bəhili, əl-Mehdi, əd-Dəhhak və digər şairlərin divanlarında xürrəmilər hərəkəti geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Buna görə də XIX-XX əsr ərəb ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, ərəb yazıçısı Curci Zeydanın (1861-1914) ölümündən altı il əvvəl-1908-ci ildə tarixi roman janrında qələmə aldığı Mir Məhəmməd Kərimin bədii dəyərini yüksək dəyərləndirdiyi oxunaqlı romanlar silsiləsinə daxil etdiyi “Fərqanə gəlini” adlı tarixi romanı Azərbaycanın qəhrəman oğlu Babəkin ərəb ədəbiyyatı tarixində təcəssümü baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan ərəb ədəbi-bədii fikri tarixində bu bir əsrdə Curci Zeydan kimi bir şəxsiyyət yetişməmişdir. Ədib hələ öz sağlığında “Fərqanə gəlini” romanını “əl-Hilal” jurnalında çap etdirmişdir.

Demək olar ki, “Fərqanə gəlini” romanında cərəyan edən hadisələr AzərbaycanDA baş verir. Yazıçı ölümündən altı il öncə qələmə aldığı bu qiymətli romanında tarixi ardıcılıqla Abbasilər sülaləsinin səkkizinci xəlifəsi xəlifə Mötəsim Billahın hakimiyyət illərindən (833-838) bəhs edən bu romanın süjet xəttinin mürəkkəbliliyi, oxunaqlılığı, təhkiyə olunan hadisə və əhvalatların bir-biri ilə rabitəliliyi baxımından diqqətəlayiq romandır.

“Fərqanə gəlini” romanında Azərbaycan oxucusuna tarixdən məlum olan şəxsiyyətlərin əfsanəvi yox, real insanlar olması baxımından diqqəti cəlb edən obrazlarla bəzədilmişdir. Əsas qəhrəmanlar – Dirğam və Cahanın məhəbbət macərası fonunda qələmə alınmış bu bədii əsərin ana xəttində IX əsrin birinci yarısının ictimai-siyasi vəziyyəti, xüsusilə xəlifə Harun ər-Rəşidin türk qızı Maridədən doğulmuş oğlu Mötəsim Billahın (xəl. dövrü 833-842) xilafətin bütövlüyünü qorumaq, onun

parçalanmasına yol verməmək üçün yürütdüyü siyasət və bu məqsədlə də onun xürrəmilər və bizanslılarla apardığı müharibələr dayanır.

Curci Zeydanın “Fərqanə gəlini” romanının ərəbşünas alim Vilayət Cəfərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixi qəhrəmanımız Babəkin dünyada tanınması baxımından çox təqdirə layiqdir [2]. 1996-cı ildə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa orijinaldan tərcümə etmiş ərəbşünas alim Vilayət Cəfər romana yazdığı “Curci Zeydan və onun “Fərqanə gəlini” romanı” adlı müqəddimədə Curci Zeydanın həyat yolu, yaradıcılığı barədə ətraflı məlumat verir və bu romanın Curci Zeydan yaradıcılığında xüsusi mərhələ olduğunu qeyd edir. O, Curci Zeydanı oxuculara belə təqdim edir: “Əgər yunan tarixçisi Heradot ümumiyyətlə tarixin, Təbəri ərəb tarixinin atası sayılırsa, onda Curci Zeydanı ərəb tarixi roman janrının həm pioneri, həm də babası saymaq olar. Çünki Curci Zeydan bu janrın həm müəssisəsini qoyan, həm də elə öz sağlığında onun əlçatmaz zirvəsini fəth etmiş patriarxı olmuşdur [2, s.3] .

Qətiyyətlə demək olar ki, bundan sonra ərəb ədəbiyyatı tarixində çətin ki, elə bir yazıçı dünyaya gəlsin ki, onun 22 il ərzində təqribən beş yüz çap vərəqi həcmində, tarixi roman yazmağa həm fiziki gücü, həm də sənətkarlıq güdrəti çata bilsin” [5, s. 8].

Təsədüfüdür ki, şərqşünas alim Ziya Bünyadov bu romana çox yüksək qiymət vermişdir: “Azərbaycan oxucusu bu romanı oxuyarkən ondan yüksək mənəvi zövq və daha dəqiq tarixi məlumat əldə edəcəkdir” [2, s. 4] .

Tanınmış ərəb yazıçısı Curcu Zeydanın “Fərqanə gəlini” romanında təsvir olunan hadisələr ardıcıl olaraq Fərqanə, Samərra, Həmədan, Ərdəbil, Bəzz və Bizans şəhəri Amoriyada cərəyan edir. Yazıçının Orta əsr Şərq şəhərləri haqqında verdiyi maraqlı tarixi məlumatlar, Türküstan elləri, orada yaşayan əhəlinin – daha doğrusu türk əsilli əhəlinin həyat və məişət tərz, etnoqrafiyası, adət-ənənəsi, ölkənin mövcud çaparxanalarının iş rejimi və fəaliyyəti, qaçaq-quldur və “quttant təriq”lərin karvan yolları üstündə qurduğu tələlər maraq cəlb edir.

Daha sonra quldurlar tərəfindən qurulan tələlər gedib-gələn karvanların əmlakının zorla əllərindən alınması və əmniyyət idarələrinin bu sahədəki uğursuzluqları və acizlikləri və s. kimi məsələlər oxucunu sanki özünün sehir kəməndi ilə elə cilalayır ki, o, ayılında özünün romanın sonuna çatdığını görür. Romanda təsvir olunan yerlərin füsunkar mənzərələri, Ərdəbil meşəsinin iqtisadi və strateji əhəmiyyəti, Dəclə çayının gümüşü suları, günəş batarkən onun ətrafa verdiyi əsrarəngiz mənzərə və s. romanın oxunaqlığını qat-qat artırır, onun ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə, bədii vüsətinin cazibədarlığına möhtəşəm bir impuls verir, ona bir əzəmətlilik, ölməzlik gətirir.

Romanın qəhrəmanlarının bir çoxu tarixi şəxsiyyətlərdir. Burada biz xəlifə Mötəsim və onun saray əyanlarının, şair Əbdülməlik əz-Zəyyatın, xilafət qoşunlarının baş komandanı Əfşinin, Xürrəmilər hərəkətinin başçısı Babək əl-Xürrəminin, satqın erməni batraki Vərdanın obrazlarının bütün tarixi reallıqlarla təsvirləri ilə qarşılaşırıq. Erməni Vərdan əslində tarixdə Səhl ibni Sunbatdır. Romanın

Azərbaycan dilinə tərüməsinin müqəddiməsində professor Vilayət Cəfər erməni Vərdan haqqında yazır: “Bu, erməni Bərdan özünün yaxın keçmişini gizlədərək Samərraya yollanan və orada romanın qəhrəmanı Dirğama nökrə olan Bərdan Gürcü Zeydanın qələmində tədricən nökrəcilikdən tez bir zamanda Dirğamin [sədaqətli]dostuna çevrilir və hətta əsərin sonunda xəlifənin əyan-əşrəfləri sırasına daxil olur. Bu adam əsərdə Babəkə tam düşmən olan bir obraz kimi təsvir olunur və buna da əsas vardır. Onun arvadının gözəlliyini eşidərkən qadını zorla onun evindən qacırtır və götürüb özünə hərəm eləyir. Əlbəttə, belə bir məqamda Bərdanın Babəkə düşmən kəsilməsi təbiidir” [2, s. 10].

Düşünürük ki, Babək də səbəbsiz bu hadisəni törətməz. Hər halda, Bərdan kimi ermənilər hər zaman öz naqis xislətləri ilə Azərbaycanın igid oğlanlarını sanki tora salmış, torpaqlarına göz dikmişdir və hələ də çirkin əməllərindən əl çəkməməkdir. Xocalı faciəsi kimi görülməmiş vəhşiliyi törədən Bərdan kimi qaniçən mənfur ermənilərin qeyrətlərinə fəxrimiz Babək çox yaxından bələd imiş. Odur ki, milli təəssübkeşlikdən çıxış edərək Babəkin bu əməlinə bəraət qazandırırıq.

Romanda əsas diqqətimizi çəkən tarixi obraz Azərbaycanın igid qəhrəmanı Babək obrazıdır. Babək obrazı ilk dəfə Cahan xanımın dialoqu vasitəsilə tanınır. O, dayəsi Xəyzərana deyir: “Mən belə düşünürəm ki, o kahinin Xürrəmilər təriqətinin gizli cəmiyyəti ilə əlaqəsi vardır. O cəmiyyətlə ki, başında bu gün müsəlmanların xəlifəsinin qorxduğu əzəmət və qüvvət sahibi Babək əl-Xürrəmi durur” [2, s. 23]. Buradan belə aydın olur ki, Xürrəmilərin məqsədi farsların hakimiyyətini geri qaytarmaq və müsəlmanlarla vuruşmaqdır.

Curci Zeydan “Fərqanə gəlini” romanında Babək obrazının igidliyini, qəhrəman kimi yenilməzliyini belə təsvir edir: “O, xürrəmilərin cəmiyyətdə başçısı, müharibədə sərkərdələri idi. Olduqca şücaətli, güclü zərbəyə malik, möhkəm əzələli, məğrur bir adam idi. Əgər şəhvət əsiri olmasaydı, deyərdin ki, kiçik mücəssəməsidir, böyük rəhbərlərə belə ideal olacaq bir adamdır” [2, s.185].

Ədibin romanda xalqımızın igid oğlu Babəkə qarşı olan münasibəti çox təqdirəlayiqdir. Belə ki, yazıçı Babək obrazına qarşı düşmən mövqeyində durmur, əksinə ona obyektiv fonda canlandırır. Düşünürük ki, Curci Zeydanın romanda əsas amalı milli təəssübkeşlikdən ibarət olmalı idi. Lakin romanla yaxından tanış olduqda görürsən ki, yazıçı Babəkə tam düşmən gözü ilə baxan bir sıra orta əsr ərəb şairlərinin yanaşma tərzinin əksini nümayiş etdirir. Məsələn, Curci Zeydanın romanda xəlifə sarayının baş vəziri filoloq-şair Əbdül Məlik əz-Zəyyatdan (ölüb 847) gətirdiyi şeir parçasında Babək obrazını ucaldılır.

Digər maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, romanda təqdim edilən faktlar real tarixi əks etdirir. Məsələn, romanda belə faktlardan biri də Əfşinlə-Babək xəttidir ki, ədib burada tarixi mənbələr əsasında real inandırıcı cizgilərlə hadisələri təsvir edir. Onların arasındakı ittifaq da, siyasi konflikt də, sonuncu döyüşdə Əfşinin Babək üzərində qələbə çalması, Bəzzin süqutu, Babəkin qaçması, xain erməninin Babəki ələ verməsi və bunun müqabilində Mötəsimin erməninini təltif etməsi, Babəkin Samərrada edamı və s. bütün bunlar tarixi mənbələrdə olduğu kimi verilmişdir [6, s. 10].

Yazıçı Azərbaycanın qəhrəman oğlu Babəki təkəbbür və qürurlu, hökümlü, qətiyyətli sərkərdə kimi təqdim edir. Babək ağı, zəkası ilə uzun illər ərəb xilafətinə qarşı çıxmış istənilən ərəb sərkərdəsini məğlub etmişdir.

Romanın gedişatında ərəb alimi Curci Zeydan Babəki ölüm anında qəhrəmanlığını təsiredici dialoqu ilə bizlərə təqdim edir: “Bəzz qalasının süqutundan sonra Babək meşədə gizlənir. Əfşin xəlifənin əhf etmə məktubunu xürrəmilər vasitəsilə ona göndərir. Artıq onun oğlu da bu zaman Əfşinin yanında idi və o da bir çox xürrəmi kimi məktubunu Babəkə aparmaqdan qorxurdu. Babək isə qalib tərəfə və oğluna bu sözləri çatdırmağı tapşırır: “...mənim oğlum olsaydın, mənim dalımca gələrdin. Ancaq sən mənim oğlum deyilsən, çünki bircə gün rəhbər kimi yaşamaq qırx il zəlil qul kimi yaşamaqdan yaxşıdır” [2, s.236].

Ümumiyyətlə, Müasir dövr ərəb ədəbiyyatının görkəmli siması Curci Zeydanın “Fərqanə gəlini” romanında Azərbaycanın mərd oğlu, əsrlərdir igidlərin vətənpərvərlik yolunun mayakı olan Babəki bəzi subyektiv meyllərə baxmayaraq, yenilməz qəhrəman kimi epikləşdirilmişdir.

Bir sözlə, Babəkin başçılığı ilə təqribən 21 il davam etmiş mübarizə nəticəsində Ərəb xilafətinə vurduğu ağır zərbə və onun əsasını sarsıtması Curci Zeydanın “Fərqanə gəlini” romanında bədii vəsf olunması, Azərbaycan xalqının ailə və məişətində, onun inam və etiqadında dərin kök salmış atəşpərəstlik və Novruz bayramı kimi ayin və mərasimlərinin bədii vəsfi Azərbaycan üçün əvəzolunmaz ədəbi-tarixi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, 1989.
2. Cəfər V. Zeydan C. Fərqanə gəlini. Bakı, Gənclik, 1996.
- 3.Əzizov E. IX əsr ərəb poeziyasında Xürrəmilərhərəkətinin əksi, Bakı, Bakı U niversiteti nəşriyyatı, 2004.
4. İsmayılova Ə.H. Curci Zeydanın Azərbaycan türkçesine çevrilmiş tarixi romanları. <https://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/ehuam/65a60cf4-18d3-4fcf-9c84-2f28c85c3df2.pdf>
5. Nəfisi S. Babək, Bakı, “Örnək” nəşriyyatı, 1990.
6. Zeydan C. Fərqanə gəlini, Bakı, Gənclik, 1996.
- 7.Göyçayskaya Nigar. “Ərəb və Azərbaycan nəsrində Babək və xürrəmilər obrazı” (Curci Zeydanın “Fərqanə gəlini” və Cəlal Bərgüşadın “Sıyrılmış qılınc” romanları əsasında)”. Bakı: 2005.
- 8.https://az.wikibooks.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_tarixi/Bab%C9%99kin_ba%C5%9F%C3%A7%C4%B1l%C4%B1%C4%9F%C4%B1_alt%C4%B1nda_xalq_azadl%C4%B1q_m%C3%BCbariz%C9%99si

ƏLİYEVƏ XEYRANSA QIYAS QIZI

CURCİ ZEYDANIN “FƏRQANƏ GƏLİNİ” ROMANINDA XÜRRƏMİLƏR HƏRƏKATI

Görkəmli ərəb yazıçısı Curci Zeydanın (1861-1914) “Fərqanə gəlini” tarixi romanı ərəb ədəbiyyatında Azərbaycanın igi qəhrəmanı Babəkin və Xürrəmilər hərəkatının əks etdirilməsi baxımından mühüm mənbədir. Bu əsər Şərqdə tarixi, ictimai və siyasi hadisələrə dərin təsir göstərməklə yanaşı, ədəbi-bədii əsərlərin də əsas mövzularından birinə çevrilmişdir.

Məqalə Cürçi Zeydanın (1861-1914) “Fərqanə gəlini” tarixi romanında Xürrəmilər hərəkatı və Azərbaycanın igid qəhrəmanı Babəkin tərənnüm olunmasına həsr olunmuşdur.

Babək, Ərəb xilafəti, Xürrəmilər hərəkatı, ərəbdilli ədəbiyyat, “Fərqanə gəlini”

KHAYRANSA ALİYEVƏ QIYAS

DESCRIPTIONS OF AZERBAIJAN AND BABAK MOVEMENT IN THE BOOK THE BRIDE OF FARGANA BY GURCİ ZEYDAN

Summary

The historical novel "The Bride of Ferghana" by the prominent Arab writer Jurci Zeydan (1861-1914) is an important source in terms of reflecting the great hero of Azerbaijan Babak and the Khurrami movement in Arabic literature. In addition to having a deep impact on historical, social and political events in the East, this work has become one of the main themes of literary and artistic works.

The article is dedicated to the glorification of the Khurrami movement and Azerbaijan's brave hero Babak in the historical novel "The Bride of Fergana" by Jurci Zeydan (1861-1914).

Key words: Babak, the Arabic Caliphate, The Khurramite movement, The arabic literature, The Bride of Fargana.

Хейранса Кияс кызы Алиева

ОПИСАНИЕ ДВИЖЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И БАБАК В КНИГЕ «ФАРГАНСКАЯ НЕВЕСТА» ДЖУРДЖИ ЗЕЙДАНА

Исторический роман «Ферганская невеста» выдающегося арабского писателя Джурджи Зейдана (1861-1914) является важным источником с точки зрения отражения великого героя Азербайджана Бабака и движения Хуррами в арабской литературе. Помимо того, что это произведение оказало глубокое влияние на исторические, общественные и политические события на Востоке,

оно стало одной из главных тем литературных и художественных произведений.

Статья посвящена прославлению движения Хуррами и отважного азербайджанского героя Бабака в историческом романе Джурджи Зейдана (1861-1914) «Ферганская невеста».

Ключевые слова: Бабак, Арабский халифат, Хуррамитское движение, арабский язык литература, «Ферганская невеста».

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Lalə Bayramova